

ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

Գ. Ա. ՇՐՈՒՄՊՅԻ

Ֆրանսիայի համալսարանից

(Շարունակութիւն 1)

Որովհետեւ Զրպետը, 1816 թ-ին երեք տարւայ արձակուրդ ստանալով՝ այլ ևս Պարիզ չը վերադարձաւ, նորա տեղապահը՝ Պոլ Էմիլ Լըւայան Ֆլորիւալ (Levaillant de Florival) նշանակեց տիտղոսաւոր պրոֆէսոր՝ ղեկընտով առ 4 սեպտ. 1830 թ.: Այդ գիտնականը հետեւել էր 1821—1823 Ecole des chartes դպրոցի և չեռայ Արևելեան լեզուների դպրոցի դասընթացքները: 1831-ին նա հրատարակեց՝ «Նկարագրութիւն հալածանքների հայ կաթողիկոսների դէմ՝ կառարաւած Կ. Պոլսում 1828 թ-ին ¹⁾»: Նա հրատարակեց նաև 12-րդ դարու հեղինակ Մխիթար Գօշի առակները ²⁾, մի ծանօթութիւնով Մխիթարեան միաբանութեան մասին: 1834-ին նա արձակուրդ խնդրեց Հայաստանում մի ճանապարհորդութիւն անելու համար, բայց Վենետիկի Ս. Ղազարից դէնը չը գնաց, դառնալով այդ միաբանութեան անդամ: Իւր բացակայութեան ժամանակ Պարիզում նորան զետեղեց Եւգենիոս Բորէ, որի մասին դեռ խօսք կը լինի: 1836-ին նա լոյս ընծայեց Մովսէս Խերենացու շատ անհարազատ թարգմանութիւնը:

¹⁾ Ցես ևՄ-ԷԲՃ՝ 1891 №2 2, 3-

²⁾ Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques arméniens.

³⁾ Տպագրութիւններ Մխիթարեան Ուխտի 1790, 1842, 1854.

Նա թարգմանել էր Տիգրանակերտը՝ Tigranville, Երևանդակերտը՝ Erouantavile, Բագարանը՝ Idoleville, և այլն։ Նա իրան սոփալած տեսաւ այդ թարգմանութիւնը վաճառքից լետ վերցնել, և 1841-ին հրատարակեց Ս. Ղազարում Խորենացու հայերէն բնագիրը՝ զիմացը ֆրանսերէն լաւագոյն թարգմանութիւնով։ Այդ գործի մէջ նորան աջակցեց Գաբրիէլ Ալազուկի¹⁾։ Լրւայլան դը Ֆլորիւայը տւեց նաև Journal Asiatique թերթին մի քանի փոքրիկ յօդաճանբ, իսկ 3-ին նա լոյս ընծայեց ֆրանսերէն թարգմանած «եղծ աղանդոյ» Եզնիկ Կողբացու, որը V-ը գարու գրող էր, եպիսկոպոս էր Բանգրեանգի և աշակերտ Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի։ Այդ թարգմանութիւնն էլ շատ անճիշդ է, ինչպէս ցոյց տւեց Արման դը Վիկերինգ (de Wiekering), Revue de l'Orient թերթում, հատոր V, երես 207—216։ Եւ իրօք, թարգմանիչը միանգամայն լեղաթիւրել էր շատ տողերի միտքը։

Լրւայլան դը Ֆլորիւայը մեռաւ 1862 թ-ին. նորան փոխարինեց Դիւլյորիէ (Dulaurier), որը բռնեց հայկական ամբիոնը քսան տարի շարունակ։

Էդուարդ Դիւլյորիէ ծնւեց 1807 թ. Տուլուզ քաղաքում։ Նա սկզբում իրան նւիրել էր կոպտերէնի ուսումնասիրութեանը։ 1838-ին նրան մի գիտնական յանձնարարութիւն արւեց Անգլիայում ուսանել եգիպտական արձանները. բայց իւր հետազոտութիւնների ընթացքում հանդիպելով մեծ թւով մալայերէն, ջալայերէն ձեռագրերի, նորա մէջ յղացաւ այդ լեզուները ուսանելու միտքը և, 1841-ին վերադառնալով Պարիզ, նա թոյլտուութիւն ստացաւ այդ լեզուներին

¹⁾ Նշանաւոր լեզաբան, ծնւած 1812 թ. Ղրիմի Թէոդոսիա քաղաքում։ Նա իւր ուսումը ստացաւ Ս. Ղազարում, ուր նա 1853-ին (?) հիմնեց Բաղմավէպ պատուական հանդէսը, որը ցալժմ էլ աչնտեղ հրատարակուած է։ 1848 ին նա Նշանակեց կառավարիչ նախկին Մուրադեան ձեմարանի Պարիզում։ Բայց շուտով դրանից լետու նա բաժանւեց Մխիթարեաններից, հիմնեց մի ֆրանս-հայերէն թերթ «Մասեաց Աղանի» և, մի կարճ ժամանակ իւր հայրենի քաղաքում մնալուց լետ՝ գնաց Էջմիածին իբրև տեսուչ (?)։ Նա մեռաւ 1880 թ. Թիֆլիսում իբրև Վրաստանի և Իմերէթիայի հայոց առաջնորդ։ Գրեց մի Պատմութիւն Ռուսաստանի և մի Պատմութիւն Տաճկաց կալսերութեան։

նւիրել մի դասընթացք Արևելեան լեզուների զպրոցում 1844-ին Նա նոյնպէս սովորել էր արաբերէն, հայերէն և ռուսերէն: Յայտնի է, որ ռուսերէնը գրեթէ անհրաժեշտ է հայկարաններին, շնորհիւ այն բանի, որ մեծ թւով ռուսերէն գրած քններ կան հայերէնի մասին: Մենք կը շատանանք հեռեկայում առաջ բերել Դիւլյորիէի այն գըր-ւածքները, որոնք յարաբերութիւն ունեն Հայաստանի հետ, և որոնք հէնց միտնակ բաւական են արդարացնելու համար Էրնէստ Ռընանի յայտնած գովասանքը իւր տարեկան զեկուցման մէջ Ասիական ընկե-րութեան նիստում 30 յունիսի 1882 թ.: Նա ասաց՝ «նեկալ ժա-մանակւայ արևելագէտների մէջ միայն սակաւները կարողացել են իրանց կեանքը աւելի լրիւ գործադրել»:

Դիւլյորիէն ամենից առաջ կպաւ խաչակրաց արշաւանքների հայկական պատմիչների ուսումնասիրութեանը: Դեռ ևս Ջրպետը շահացրել էր Մեսրոպ Երէցի գրած քըր մեծն Ներսէսի մասին, Մատթէոս Եղեսացու ժամանակագրութիւնը և Ներսէս Շնորհալու 1152 թ. գրած և ութ երգից բաղկացած Ողբը Նղեսայի առման մասին, ուր անձնաւորացրած քաղաքը ողբում է իւր սեպհական դժբաղդութիւնների վերայ:

Դիւլյորիէն հրատարակեց 1850-ին Մատթէոս Եղեսացու առաջին խաչակրաց արշաւանքի պատմութիւնը (VIII+108 երես) և 1858-ին Մատթէոս Եղեսացու ժամանակագրութիւնը (952—1036 թւա-կան փրկչական), որի շարունակութիւնը գրեց Գրիգոր քահանան (մինչ 1162 թ.)¹⁾ Բայց միայն 1869-ին լոյս տեսաւ նորա հիմ-նական աշխատութիւնը, այն է՝ Ժողովածու խաչակրաց պատմագիր-ների՝ հայկական դոկումենտների, հատոր առաջին²⁾: Ահա թէ ինչ-պէս է այդ գիրքը նկարագրում Էրնէստ Ռընանը Ասիական Ընկերու-թեան տարեկան զեկուցման մէջ առ 28-ն յունիսի 1870 թ.՝ «Մի լառաջաբան գործածած դոկումենտների մասին, մի ընդարձակ ներա-

¹⁾ Քննադատութիւն դոցա մասին տես Journal des savants 1858, երես 550, և Էւալդի քննադատութիւնը Göttingische gelehrte Anzeigen, 1852 երես 241—250:

²⁾ Ֆրանսերէն լեզւով է ալդ գիրքը՝ Recueil des historiens des croisades.—Documents arméniens, tome I-er, in folio, CXXIV+355 երես: Հրատարակեց l'Académie des descriptions et Belles-Lettres.

Ծուծիւն Փոքր Հայոց Թագաւորութեան և Կիլիկիայի մասին խա-
շակրաց ժամանակ. ծննդաբանական և ռոհմագրական ցուցակները
կազմում են նորա սկիզբը. յետոյ գալիս են բուն պատմագիրները՝
Մաթթէոս Եղեւսացի, Միքայէլ Սիրիացի, Ներսէս Լամբրոնացի և շատ
ուրիշներ, Հայերէն բնագրով և Ֆրանսերէն Թարգմանութիւնով: Մի
յաւելլած պարունակում է պատմութիւնը Փոքր Հայոց Թագաւորու-
թեան Էռսիսեանների ներքոյ, որ ժամանակից քիչ հայկական
դուռնակներ կան: Հատորը վերջանում է շորս հրովարտակներով, որ
տրւած են արեւադրական Ֆակ-սիմիլներով և գրական, պատմական
և աշխարհագրական ցուցակներով: Նրկորդ հատորը պէտք է բովան-
դակէր հրովարտակները, պապերի բուլլաները, դրամները, արտագրոդ-
ների նկատողութիւնները, արձանագրութիւնները և այլն, որ վերաբե-
րում են այն հայերի պատմութեանը, որոնց կենտրոնը Սիւն է կազմում:

Շնորհիւ իւր ծանօթութեանը ռսերէնի հետ և իւր թղթակ-
ցութեան Մկրտիչ Էմինի հետ, Դիւլյորիէն կարողացաւ ռնենալ բա-
ւականին յարասե յարաբերութիւններ Լազարեան ճեմարանի հետ:
1855-ին նա հրատարակեց Revue de l'Orient հանդիսում մի ծա-
նօթութիւն այդ հիմնարկութեան մասին, և Journal Asiatique
թերթում 1858-ին մի մահագուժական նկատողութիւն Յովհաննէս
Լազարեանի ¹⁾ մասին, որ վախճանեց նոյն թւականի փետրւ. 18-ին
Պետերբուրգում:

Դիւլյորիէի՝ ռսերէնից Թարգմանած կարեւորագոյն գրւած քննից
մէկն է մի փոքրիկ գիրք, սրի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւնը, դա-
ւանանքը, աւանդութիւնները և ժամասացութիւնը Հայոց արեւելեան
եկեղեցու», որից մի 3-րդ տպագրութիւն լոյս տեսաւ 1859 թ.
Պարիզում (186 փոքրադիր երեսներ): Այս փոքրիկ գիրքը, որը Լա-
զարեան ճեմարանի սեպականութիւնն է, պարունակում է կարճ
պատմութիւնը Հայոց եկեղեցու, այդ եկեղեցու դաւանանքը՝ Ներսէս
Շնորհալու գրած, սուրբ պատարադը և վերջապէս յաւելլած ծանօ-

¹⁾ Յօղւածի հեղինակ պ. Շրումպֆը ակներև կերպով չափազանցում
է Լազարեանների տոմի դիրքը, անւանելով ճանդուցիալին կոմս Յովհաննէս
II Լազարեան le comte Jean II de Lazareff.

Թուրքիաներ սուրբ յաղորդութեան, հոգևորական կազմակերպութեան, հոգևորականների հանդերձների մասին և այլն:

Դիւլյորիէն հրատարակեց նաև Revue des Deux Mondes ամսագրում 15 ապր. 1859 թվականի մի յօդած այս վերնագրով՝ «Հայոց հասարակութիւնը XIX-րդ դարում», նորա քաղաքական, կրօնական և գրականական գրութիւնը: Որպէս շարունակութիւն այդ ուսումնասիրութեան կարելի է կարդալ իշխան Մ. Բ. Գաբեանի յօդածը, հրատարակած նոյն ամսագրի 1867 թ. 15 յունիսի համարում:

Գիտնական հայկարանը նպաստեց նաև Revue des Deux Mondes ամսագրին յօդածներով ներկայիս քաղաքականութեան, մանաւանդ Ռուսաստանի գործերի մասին կովկասում և ուրիշ նիւթերի մասին: 1858 թ. 15 ապրիլի համարում նա ծանօթացրեց Խուզարահեանի հայերէն-ռուսերէն բառգրքի հետ: Դեռ ևս 1855 թ-ին 15 հոկտ. համարում նա այդ ամսագրում այս յօդածը հրատարակեց՝ «Փոքր Ասիան ըստ մի ուսումնասիրահորդի»: Journal Asiatique թերթում (VI-դ սերիա, հատոր 13) նա թարգմանեց հայր Ղևոնդ Ալիշանի աշխարհագրութիւնից (Ս. Ղազար, 1854) այն գլուխները, որ վերաբերում են Բարձր Հայքի տեղագրութեան: Ինչ վերաբերում է Փոքր Հայքին, նա արդէն նոյն թերթում յայտնեց, որ շահաւէտ կերպով կարելի է ուսանել հայր Ներսէս Սարգիսեան Տրապիզոնցու աշխատասիրութիւնը (Վենետիկ, 1886, 289 երես): Վերջինս սիրելի աշակերտն էր Սուքիաս Սոմայեանի, որը ճանապարհորդեց Հայաստանում 1843—1853 թվականներում: Դիւլյորիէն տպագրեց նոյն թերթում (Journal Asiatique, հատոր 17, 5-դ սերիա, եր. 377—437) «Ռուսումնասիրութիւն Փոքր Հայոց թագաւորութեան քաղաքական, կրօնական և վարչական կազմակերպութեան: Revue de l'Orient թերթում 1858-ին նա տպագրեց մի յօդած՝ «Խաչակիրների պատմութիւնը ըստ հայկական ժամանակագրութիւնների», և մի այլ յօդած՝ «Վաճառականութիւնը, մտքների տարիքները և օտարականների քաղաքացիական ղրութիւնը Փոքր Հայոց թագաւորութեան մէջ միջին դարերում» (Revue de l'Orient, հատոր 8-դ, երես 277—287 և 359—366) ¹⁾:

¹⁾ Կիրակոսը ապրեց 1201—1272, Այդ գրքից մի տպագրութիւն

Պատմական մասում Դիւլյորիէն կանգ չ'առաւ միայն խաչակիր-ների վերայ: Նա մանաւանդ ուսումնասիրեց մոնղոլների շրջանը և 1858-ին հրատարակեց *Journal Asiatique*, 5-րդ սերիայի 11-րդ հատորում՝ «Մոնղոլները ըստ հայկական պատմաբանների, բնագիրնե-րից թարգմանած կտորներ (երես 192—255, 426—473, 481—508): Դոքա՝ Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցու պատմութիւնից քաղած-ներ են ¹⁾ Դորա շարունակութիւնը, քաղած Վարդան պատմիչից ²⁾, լոյս տեսաւ V-րդ սերիայի 16-րդ հատորում (երես 273—322): Դեռ ևս 1848-ին Դիւլյորիէն նոյն տեղում թարգմանել էր Միքայէլ Ասորեցուց ³⁾ մի կտոր, սկսած Յուստին II-ից մինչ Լեոն III Իսաւրեցին:

Երբ որ Էւարիստ Պրիւդոմը (*Evariste Prudhomme*) թարգ-մանեց ռսերէնից, *Journal Asiatique* հանդէսի համար Քերովըէ Պատկանեանի «Հետազօտութիւններ հայոց լեզւի կազմելու մասին», Դիւլյորիէն նորա վերայ շատ թանկագին լեզւագիտական ծանօթու-թիւններ աւելցրեց, շատ պարզ բացատրութիւնով հանդերձ հայոց հոլովման սիստեմի մասին: Վերջապէս *Journal des Savants* թերթում 1869 և 1871 թ-ին նա քննադատեց Լանգլուալի հրա-աարկած «Ժողովածուն հայոց պատմագիրներին»:

Դիւլյորիէն մեռաւ 21 դեկտ. 1881 թւականի: Իւր մահւան րոպէին նա պատրաստում էր հրատարակել Ասողիկ կոչւած X-րդ դա-րու Ստեփաննոս Տարօնացու «Տիեզերական պատմութիւնը», որովհետեւ նա շատ վարժ էր երգերը լուսաբանելու գործում: Առաջին երկու

երեայ վեներիկ, 1864: Բրոսսէն տւեց նորա լիակատար թարգմանու-թիւնը «*Deux historiens arméniens*» վերնագրով հատորի մէջ, տպւած Ս. Պետերբուրգ 1870 թ.:

¹⁾ Տես «*Recueil des Croisades*, երես 334—343: Տպագրութիւններ՝ Մոսկւա, 1861, վեներիկ 1862: 1833-ին Կլապրոթը հրատարակել էր *Journal Asiatique* հանդէսի հատոր XII, (երես 193—214 և 273—305) մի տեղութիւն մոնղոլների արշաւանքների վրաստանում և Հալաստանում XIII-րդ դարում:

²⁾ Միքայէլ մեծն (1127—1200), պատրիարք Յակոբեան ասորեցի-ների, Տես *Recueil des Croisades*, երես 311—409: Լիակատար թարգ-մանութիւն իշոյկ քահանայի հպերէն վերսիալից Վիկտօր Լանգլուալի, վեներիկ 1868:

³⁾ *Collection des historiens arméniens publiée par V. Langlois.*

գրքերը արգէն պատրաստ էին տպագրութեան համար և լոյս տեսան 1883 թ-ին Լըու (Lerou) հրատարակչի մօտ: Այն ծանօթութիւնները, որոնցով հարստացրել է Դիւլյորիէն իւր թարգմանութիւնը, շատ հետաքրքրական են և վկայում են նոցա հեղինակի խորը գիտնականութիւնը: Թարգմանութիւնը հիմնւած է մի ձեռագրի վերայ՝ որ Պարիզումն է և մէկն էլ Վեննայի ձեռագրի վերայ՝ համեմատութիւններով էջմիածնի բնագրի հետ, որ հրատարակեց 1857 թ. Կարապետ Շահնազարեան (308 էրես) և որ թարգմանեց ռուսերէն Մկ. Էմինը (Մոսկւա, 1864): Պրն. Օգիւստ Կարրիէրը այժմ պատրաստում է երրորդ և վերջին հատորի թարգմանութիւնը: Այդ մասը պարունակելու է նաև Դիւլյորիէի մանրամասն կենսագրութիւնը, որը կը լրացնէ մերի պակասները:

Պարոն Օգիւստ Կարրիէրը (Carrière) որը, Դիւլյորիէի մահից յետ ստանձնեց հայերէնի դասերը Արևելեան լեզուների դպրոցում, ծնւել է Ֆրանսիայի Լիւշնրէ քաղաքում (Սէն-էնֆերիեօր նահանգում): Իւր աստուածաբանական ուսումը ստացաւ Ժընեւում, և Ստրասբուրգի բողոքական աստուածաբանութեան ֆակուլտետում 1864 թ. պաշտպանեց մի թէզիս այս վերնագրով՝ «Հաբակումի մարդարեութեան ժամանակի պատմական և քննադատական ուսումնասիրութիւն»: Յետոյ նա դառաւ բեպետիտոր Ecole des Hautes Etudes (բարձրագոյն ուսման) դպրոցում, և 1873 թ. նշանակեց քորուուղարգրադարանապետ Արևելեան լեզուների դպրոցում, որի 20,000 հատոր գրքերը նա դասաւորեց: Մենք արդէն առաջ ենք բերել այն դժվասոր որ արեւ է նորա մասին Պաուլ դը Լազարդը: Եւ իրօք, պ. Կարրիէրը ունի բոլոր չատկութիւնները, որ նա մեզ տայ հայոց հեղինակների լաւ քննադատական հրատարակութիւնները: Մենք արդէն ունինք նորանից Ասանէթի պատմութեան հայերէն պարբերութեան թարգմանութիւնը (Դպրոցի հրատարակած Nouvelles Mélanges Orientaux թերթում, 1886 թ. էրես 471—513), որի մասին խօսեցինք Զոհրաբի առիթով: Վերջինս աւելցրել էր իւր 1805 թւականի աւետարանին որպէս յաւելւած Էսդրասի 4-րդ գրքի պարբերութիւնը և յայտարարել էր իւր յառաջաբանում թէ նա այլ կեղծ ձեռագիրներ ունէր, որպէս՝ Մահ տասներկու մարգարէների, Տասներկու պատրիարքների կտակարանը և Յովսէփի ու Ասանէթի պատմու-

Թիւնը: Դոցանից ու մէկը չը հրատարակեց, մինչդեռ 1870-ին էմինի Մոսկւայում հրատարակած և 1867-ին՝ Պատկանեանի Ս. Պետերբուրգում հրատարակած Մխիթար Արիւմանքի ժամանակագրութիւնը (1297 թ.) ցոյց է տալիս որ XI-րդ դարում կար նորանից մի ժողովածու: Բրոսսէն տւեց նորա ցուցակը (Մէմուարներ Գիտութիւնների Ակադէմիայի Ս. Պետերբուրգում, VII-րդ սերիա հատոր 13, № 5), և նորա մասին կան յիշատակութիւններ Էջմիածնի ձեռագրերի ցուցակում (Թիֆլիս, 1863): Զոհրաբը դիտաւորութիւն ունէր հրատարակել 12 պատրիարքների կտակարանը և Ասանէթի պատմութիւնը: Նա մինչև անգամ նորա պատճէնը պատրաստել էր տպարանին յանձնելու համար: Պարոն Կարրիէրը յաջողակ միտք ունեցաւ զորանից օգտուելու: Մենք կարծում ենք թէ, այս մանրամասները պատմելով, մենք նրան հաճոյք են պատճառում, որովհետև նա նկատում է որ այս առայժմ կորած գրքերը անշուշտ գտանուում են հայոց Աստուածաշնչի բաղմաթիւ ձեռագրներից մէկում կամ միւսում: Մենք առաջարկում ենք ուրեմն այն ամենքին, որոնց մատչելի են այդ տեսակ ձեռագրերը, սոցա ի մօտոյ քննեն ու տեսնեն՝ չկայ նոցա մէջ արդեօք որ և է ապօկրիֆ (անհարազատ) գիրք: Պարոն Կարրիէրը հրատարակեց նաև Բազիլիսկու ժողովածուի հայերէն մի մասնատուփի արձանագրութեան բնագիրը և Թարգմանութիւնը (տես *Mélanges Orientaux*, 1883): Այդ արձանագրութիւնները շատ հետաքրքրական են և պարունակում են մի ողբկաթողիկոսի Հռոմ-Կլա բերդաքաղաքի առման մասին (1293), Եգիպտոսի սուլթան Էլ-Մէլիք Էլ Աշրաֆի կողմից: Նա պէտք է հեղինակած լինի Ոգեւհրա (?) վանքում Հեթումի Թագաւորութեան ժամանակ (1289—1307):

Կարրիէրը այնուհետև մի մեծ ծառայութիւն արաւ Ֆրանսիացի ուսանողներին, Թարգմանելով հայերէն գրաբառի քերականութիւնը, հեղինակութիւն Լաուէրի (*Lauer*), վերաստուգած և աւելցրած ընտիր քաղածներով՝ մեկնութիւններով հանդերձ (Պարիզ, 1883, Մէզոննեսու, XIV+220 էրես):

Կարրիէրը, վերջապէս, հրատարակեց, Մկրտիչ Էմինի յոբելեանի աւիթով, մի հին բառգիրք (*glossaire*) հայերէն-լատիներէն (Պարիզ, 1586, 19 էրես in-8°), վերնագրած՝ *verba seu dictiones*

Armeniorum: Այս բարգիրքը գտնուում է Սբ. Հերոնիմոսի մի ձեռագրի մէջ, որը գրւած է մօտ 900 թւականին և գտանւում է Ստենի (Autun) հոգեւոր դպրանոցում, ուր և նորան գտաւ պ. Օմոն (Omont): Դա մի շատ հետաքրքրական գիւտ է, քանի որ նա մեզ միջոց է տալիս դատելու հայերէնի արտասանութեան մասին X-րդ դարուց առաջ: Նորա նշանակութիւնը ցոյց տւեց Պաուլ դը Լազարըը «Գեօմետրիքէնի գիտնական թերթի» մէջ 1888 թ., № 8 (երես 292), և նորանից դուրս է բերում մի քանի եզրակացութիւններ, որոնք հաստատում են այն, ինչ նա յայտնել էր 1853 թւականին իւր «Հայերի նախապատմութեան մէջ», այն է թէ սանսկրիտ հազագային bh, gh, dh, հայերէնում գրւեց բ (b), գ (g) և զ (d) մեղմ տաւերով: Բայց որովհետեւ սանսկրիտ b, g, d բաղաձայնների համար արդէն կային հայերէնում բ, գ, զ (b, g, g), այդ պատճառով աշխատեցին՝ շփոթութիւնից խոյս տալու համար՝ դիմել պ, կ, տ (p, k, t) ուժեղ բաղաձայններին: Բայց այդ տառադարձութիւնները միայն մասամբ կատարւեցին, քանի որ հայոց գրութիւնը արդէն հաստատուած էր. այդ պատճառով տառադարձութիւնները տեղի ունեցան միայն խօսակցական լեզուում: Բաւական է որ համեմատեմք գերմանական b, g, d բաղաձայնների արտասանութիւնը, որը շատ փոփոխական է մանաւանդ զանազան տեղերում և ժամանակներում: Արդ, Օտենի դպրոցի ձեռագիր բառգրքում մենք տեսնում ենք փոխադրած բ (b)=p, գ (g)=c, ch, k, կ (k)=g, k, ch և c, զ (d)=t: Այդ ապացուցում է որ վերոյիշեալ փոփոխութիւնները անշուշտ կատարւել են X-րդ դարուց առաջ: Իսկապէս նոքա շատ առաջ են կատարւել: Դորանում համոզւելու համար, բաւական է ուսումնասիրել այս տառադարձութիւնները որ անում են հայերէնից յոյները, հրէաները և այլն: Եւ այսօր իսկ շատ բարբառներում բաղաձայնների արտասանութիւնը շատ տարբերում է, այնպէս որ բաւական չէ ասելը թէ բէնը Թիֆլիսում արտասանւում է h, և Կ. Պոլսում՝ p, այլ պէտք է հաշի առնել նաև միջնորդական բառբառները, ուր նա երկու արտասանութիւն ունի: Այս նկատողութիւններից բխում է այն, որ հին հայերէնի տառադարձութիւնը (եւրոպական տառերով) հնչիւնի կողմից (ֆոնետիքայէս) երբեք չի կարող ներկայացնել մի տեղի և ժամանակի արտասանութիւնը: Ամեն

տառադարձութիւն կարող է լինել միայն գրաֆիկական և ոչ ֆոնետիքական ¹⁾։

Մենք վերջացնում ենք այստեղ Արևելեան լեզուների Դպրոցի հայկական ամբիոնի պատմութիւնը, որ բռնեցին հետզհետէ Զրպետ, Լըւայան դը Ֆլորիւալ, Դիւլլորիէ և Կարրիէր։ Մեր հետեւեալ յորւածները կը խօսեն միւս ֆրանսիական հայկաբանների մասին որոնք են՝ Սէն-Մարտէն, Վիկտոր Լանգլուա, Բրոսէ, Եւգենիոս Բորէ, Էւարիստ Պրիւլամ և Գատուէյրաս։

¹⁾ Այլ խօսքերով պ. Շրուպֆը, ի մեծ գոհունակութիւն արևելեան հայերի, պաշտպանում է մեր կողմի հայերէն տառադարձութեան սիստեմը, որ և ըստ մեզ աւելի խելացի է։